

Bengt af Klintberg

Barns berättelser

Jag er folklorist, vilket innebär att jag studerar folkliga traditioner. Jag intresserar mig framför allt för nutida traditioner, inte minst sådana som förekommer bland barn. Innledningsvis kan man ställa sig frågan hur det kommer sig att barn har en egen berättartradition. Inom de nordiska länderna finns det ju en rik litteratur för barn, skriven av vuxna. Svaret på frågan är att vuxna inte kan tillfredsställa alla de kulturella behov barnen har under sin uppväxt. Vissa behov kan de bara fylla själva med sitt berättande.

Nu kan barns berättande innebära många olika saker. Faith Gabrielle Guss skildrar hur barn tillsammans kan improvisera fram en berättelse om att gå til stranden, ta ett bad och sola. Berättelsen föds i samma ögonblick som den framförs, som en lek. Det finns också fantasihistorier som barn skapar under berättandet men utan att agera handlingen i lek. Dem kommer jag inte att ta upp, inte heller företeelsen att barn återberättar innehållet i TV-program.

Det jag ska ta upp här är de traditionella historier som lever i barntraditionen. Det är berättelser som kan ha funnits länge och som sprids genom att barn - precis som vuxna - flyttar från ena platsen till den andra, det ena landet till det andra. Men innan jag lämnar barns spontana berättande, så skulle jag vilja anknyta till något som kom upp i diskussionen efter Faiths spännande föredrag på konferansen i Bergen, nämligen imitationen som en grundläggande kreativ metod hos barn. Säkert har ni själva upplevt följande situation. Man läser en saga högt för ett barn. Etter en stund kommer barnet tillbaka och säger: "Nu ska jag berätta en saga för dig, en saga som *jag* har hittat på." Så kommer den saga som man just har läst. Kanske säger man då: "Har du verkligen hittat på den här sagan? Den er ju väldigt lik den som jag läste för ett ögonblick sen." Men då säger barnet att det har lagt till eller ändrat någon

liten detalj. Det är den förändringen som barnet syftar på, när det säger att det har hittat på sagan.

Imitation och förändringar kännetecknar barns berättartradition. Barn hör historier, och de återger dem, men inte ordagrant. Det uppstår hela tiden små förändringar. Det sammanhänger naturligtvis med att vårt minne inte fungerar som en maskin. Därför är barns muntliga berättelser inte fixerade till sin form utan innehåller alla unika smådrag varje gång de framförs.

Man kan skilja mellan de mera komprimerade vitsarna och de längre historierna i barns tradition. Den populäraste vitsformen bland barn i hela västvärlden är sedan ca 50 år *gåtvitsen*. Gåtvitsen kan likna en vanlig gåta, men skillnaden är att berättaren inte väntar sig ett svar - svaret ingår som det senare ledet i berättelsen. Ett svenskt exempel: "Vet du varför norrmännen vattnar sina flaggstänger? - Dom vill se knoppen slå ut." (När samma vits berättas i Norge är det svenskar som vattnar sina flaggstänger.) Det visar sig att dessa gåtvitsar med sina två led *fråga - svar* inte sällan görs om till korta berättelser, och jag är därför benägen att räkna dem till barns berättartradition.

Om man jämför barns berättartradition med andra former som rim, ramsor och korta vistexter, så framstår berättelserna som mera krävande än många andra genrer. När det t.ex. gäller barnens räkneramsor (*ellingar* på norska) kan barnen lära sig orden rent mekaniskt utan att förstå deras betydelse. I leksituationen spelar det strängt taget ingen roll om det skulle uppstå missförstånd i texten. Men om berättaren missförstår en berättelse, så fungerar den inte. Då förstår inte lyssnaren vad som är roligt.

Många vuxna har säkert upplevt att ett barn i fyra-femårsåldern kommer och vill berätta en historia. Sedan får man höra en historia som som man tycker är helt poänglös. Ibland känner man kanske igen historien och kan dra sig till minnes hur slutpoängen borde ha varit.

Varför berättar barn historier som de själva inte fattar? Svaret på den frågan är att de har ått lust att pröva på rollen som berättare. De har hört ett annat, ofte lite äldre barn berätta historien, har hört skrattet som följde efteråt. Att stå omgiven av sina kompisar och berätta något roligt är en tacksam, eftersträvansvärd situation. Barnet försöker testa om magin ska fungera också när det själv försöker berätta. Ska det komma en skrattsalva? Det är inte säkert, inte vid första försöket. Men kanske vid et andra eller tredje.

Många barn börjar alltså berätta vitsar och roliga historier innan de behärskar konsten. Det kan ske så tidigt som i fyraårsåldern, när de nätt og jämnt har tillägnat sig sitt språk. Under de följande åren utökas deras repertoar, och när de går i lågstadiet i skolan blomstrar deras historieberättande. Men det finns också studier som visar att inte alla barn berättar roliga historier. Hur kommer det sig? Jag tror att det kan bero på att de första försöken inte blev lyckade. Slutsatsen för barnets del blev: "Det här kan jag inte, det här bryr jag mig inte om."

Vuxna har ett stort ansvar i de situationer då barn vill testa sin berättarförmåga på dem. De måste stimulera barnens tilltro till sin språkliga kompetens. Jag skulle vilja hävda att de tillfällen då barn för första gången försöker sig på den svåra konsten att berätta är mycket viktiga tillfällen i deras liv. Den vuxne som visar uppskatning och intresse kan påverka barnets hela språkliga framtid.

Ibland kan en historia bli rolig trots att den inte riktigt överensstämmer med traditionen. Jag hörde en liten pojke berätta en Bellmanhistoria. Den handlade om en norrman, en engelsman och Bellman, som skulle se vem som kunde vara inne på en toalett längst tid - "det luktade så illa där inne" förklarade han. Först gick norrmannen in. Han kom ut efter fem minuter och sa: Usch, vad det luktar! Så gick engelsmannen in. Han kom ut efter tio minuter och sa: Usch, vad det luktar! Så gick Bellman in. Det gick fem minuter, tio minuter... Efter tjugo minuter kom *toaletten* ut.

Många känner säkert igen historien, som brukar berättas om en svinstia i stället för en toalett. Den komiska poängen är att Bellman luktar så illa att grisen inte vill vara kvar. Men pojken som berättade var bara fyra och ett halvt år, ett stadsbarn som aldrig varit på landet och sett en levande gris. Han hade bara uppfattat att historien utspelade sig på ett ställe där det luktade illa. Det har lett till att poängen blivit helt surrealistisk. Man kann se den vita toaletten komma ut, med svarta pjäxor, hållande sig för nesan - hur nu det ska gå till.

En del historier i barnens värld finns också bland vuxna, men när de blir barnhistorier, så förändras de ofta på ett genomgripande sätt. Det finns också historier som förefaller vara skapade av barn. En tredje åldersgrupp som är viktig när det gäller att finna upphovet till barns berättelser är *ungdomar*. Typiskt för denna åldersgrupp är att den skapar vitsvägor som överges etter en tid. Då kan det hända att vitsarna "sjunker ned" till barn och blir kvar i dera tradition. Det gäller t.ex. de "sjuka" vitsar i dialogform ("Mamma, mamma, jag vill inte till Amerika" -

Tyst unge, och simma vidare!") som blev populära på 50-talet. Det gäller också de nonsensbetonade gåtvisarna om elefanter eller andra djur och växter, som började spridas bland ungdomar i USA omkring 1963. Det rörde sig inledningsvis om en ganska sofistikerad, absurd humor. Till exempel: Varför har elefanten gula trampdynor? Svar: För att man inte ska se den när den simmar på rygg i vaniljsås. Eller: Vad är det som er avlångt og gult på dagen och grönt på natten? Svar: En banan som jobbar nattskift som gurka.

Den sortens vitsar är för svåra för barn som inte vet vad "nattskift" är och knappast kan uppskatta det bisarra i bilden av en elefant simmande på ryggen i vaniljsås. Det visade sig också att de inte togs upp i barnens tradition. Det gjorde däremot flera andra gåtvisar, t.ex. "Vad är det som er runt och rött och åker upp och ner? - Ett lingon (tyttebær) i en hiss". Anledningen till att den fungerar bland barn är inte att de uppskattar den absurda komiken. I barns litteratur har ju djur och växter uppträtt förmänskligade i årtusenden, och vitsen är alltså inte absurd för barn. Anledningen till att de gärna använder vitsen är att frågan är omöjlig att gissa för den oinvigde. Berättaren får därmed ett övertag, vilket enligt psykologen Martha Wolfenstein är drivkraften bakom en stor del av barns folklöre.

Jag var en gång med om en situation som gjorde att jag fick klart för mig hur viktigt det är för barn att få avgå med segern när de drar vitsar. Jag befann mig på en skolgård med min bandspelare och omringades av en skara barn i 8-10-årsåldern. Jag förklarade att jag samlade vitsar och gåtor, och en av pojkarna sa: "Vad är det som er runt och brunt och far fram i luften med 70 km i timmen?" Alla barnen stod andlöst tysta med glänsande ögon. Jag var ung och oerfaren på den tiden, så jag sa (eftersom jag hade hört gåtvisen tidigare): "Det är en fjärrstyrd köttbulle." Inget enda av barnen skrattade. Stjärnorna i deras ögon hade slocknat, de tittade nästan anklagande på mig. Om jag i stället hade väntat i tio sekunder och sedan sagt att jag inte visste, så hade pojken kunnat säga att det var en fjärrstyrd köttbulle. Då hade alla barnen skrattat, det är jag övertygad om. Jag innsåg då något som jag har fått bekräftat många gånger, nämligen att den viktigaste aspekten på barns berättartradition är att den är *deras*. De är mycket medvetna om att den tillhör just dem, och att vuxna inte brukar känna till den. Regeln är ju annars att vuxna lär ut sina kunskaper till barn. När barn prövar sin egen tradition på vuxna är rollerna omkastade, och barnen får tillfälle att känna stolthet över att de har något som är deras.

Den barntradition som bygger på logiska orimligheter är ofta svår att förstå för barn i förskoleåldern. På en svensk grammofonskiva med barntradition, "So makaroni"

(1982), ingår en ramsartad historia som är vanlig bland svenska skolbarn. Antagligen är den känd i Norge också. Den består av en ramsartad uppradning av omöjliga situationer: "Jag låg i min bottenlösa säng och läste spännande tågtabeller. Då hörde jag ljudlösa steg i trappan som ännu inte var byggd. In kom en man och stack en bladlös kniv utan skaft i mitt bortopererade hjärta. Jag sprang ner till hamnen, båten tutade och bryggan gick. När vi var mitt ute på havet led vi skeppsbrott, och jag flöt i land på en rostig järnspis. Jag hamnade på en obebodd ö där nakna kannibaler dansade omkring med händerna i byxfickorna. När jag kom längre inn på ön ramlade jag ned i en grop där det var ett rasande lejon. Mitt liv hängde på en tråd, och den tråden klättrade jag upp. Jag sprang ned till stranden och skrek så det eka. I den ekan rodde jag hem." (*Eka* har på svenska dubbelbetydelsen "genljuda" och "liten båt".)

Det här är ju en avancerad, svår diktskapelse som leker med ords dubbelbetydelser och, framför allt, motsägande, omöjliga situationer. När barn i 10-12-årsåldern gör sig besväret att lära den långa ramsan utantill, så är det framför allt för att de uppskattar de logiska orimligheterna. Jag har läst ramsan högt för små barn också, och de kan tycka attt det är spännande med äventyret med mannen som kommer med sin kniv, skeppsbrottet påhavet och kannibalerna och lejonet på ön. De rycks med i dramatiken, men de märker inte att berättelsen består av idel omöjligheter.

Exemplet visar att barns egen berättartradition alltid är anpassad till den utvecklings-nivå de befinner sig på. De historier de tidigast lär sig är anpassade till kunskaper och en världsbild som de senare växer ifrån och tar avstånd från. Därför är det vanligt när man intervjuar barn om deras berättartradition, att de indignerat svarar: "Nej, såna barnsliga historier berättar inte jag! Det holder dom på med i tvåan, men jag går i trean."

Om vi jämför barns egen berättartradition med de sagor och andra berättelser som vuxna skriver för barn, så märker vi vissa ämnen inte förekommer i den vuxenskapade barnlitteraturen. De anses inte lämpliga, de är tabu. Visserligen har vissa tabun mildrats under senare år, men i sagor skrivna för små barn är alltför sorgliga ämnen som död och svår sjukdom fortfarande tabu. Det som har att göra med sexualitet och avföringsfunktionerna är också tabubelagt, liksom alkohol-konsumtion och religion, när den behandlas vanvördigt. Alla dessa tabuområden tas gärna upp i barnens egen muntliga tradition. Det beror naturligtvis på att de spelar en väsentlig roll i vår mänskliga tillvaro, och att vi med stigande ålder initieras i dem. Barnen blir tidigt nyfikna på dem, och när de märker at vuxna försöker hyssja ned dem blir det extra spännande.

Den indiske antropologen Mahadev L. Apte har skrivit en spännande bok som heter *Humor and Laughter* (1984). Han analyserer humor runtom i världen, såväl i skriftlösa kulturer som i den moderna västvärlden, och konstaterer att exkrement-humor, det som på svenska kallas "kiss- och- bajs-humor", inte förekommer i kulturer där tabun kring avföringen saknas, där man kan gå ut ur sin hydda och förretta sina behov på marken i de omgivandes åsyn. I vår egen kultur är avföringsprocessen omgiven av stränga restriktioner som barnen tidigt kommer i kontakt med. Barnen får också lära sig att det här är något som man inte ska prata för mycket om. Samtidigt kan de känna oro för att det inte skall klara av att kontrollera sina avföringsfunktioner. Därför fyller berättelser på fekala teman flera funktioner i barnens värld: dels får de skämta om ett område som fyller dem med en viss ängslan, dels kommer de in på något som vuxna har tabubelagt och därför känns spännande.

Jag har tre egna barn som alla har gått på daghem, förskola i Stockholm. När jag har följt med dem till daghemmet, har jag kunnat avlyssna barns eget historieberättande och vitsberättande utan att jag själv har tagit initiativet. Vid alla tre tillfällena har jag kunnat höra en vits som tycks vara mycket populär. Kanske är detta den allra vanligaste vitsen bland barn som just har lärt sig berätta vitsar. Säkert är det den första vitsen i många svenska barns liv. Den handlar om två tomater som ska gå över en gata. Den ena tomaten blir överkörd av en bil, och den andra säger då: "Kom, ketchup, så går vi!"

Man kan grubbla över vad det är som har gjort just den här vitsen så populär. Ivar Selmer-Olsen har sagt att den är ett konstverk, en fantastiskt pregnant och åskådlig liten scen: de runda, röda tomaterna, bilen som kommer svischande, slutrepliken som får en att höra splatt-ljudet när ketchupen trycks ut. Det är också en vits som bottnar i barnens erfarenhetsvärld. Spagetti och makaroner med ketchup är en mycket vanlig barnmat, bilar på gatan tillhör deras dagliga trafikmiljö.

Men något som är typiskt för konstverk - och har varit det i alla tider - är att de är mångtydiga. De kan upplevas på flera sätt än ett enda. Den tolkning som jag själv skulle vilja trycka särskilt på, är att vitsen har ett sammanhang med den trafikundervisning som alla skandinaviska barn får redan i förskolan. I Sverige händer det ofta att en polis kommer till daghemmet och berättar hur man ska gå över en gata. Först ska man titta till vänster, sedan till höger, sedan till vänster igen. Kommer det inga bilar, kan man gå över på de vita strecken. Har man tur, kommer man levande över på den andra sidan.

Det är givetvis bra att barnen får den här informationen. Men samtidigt är antagligen trafikundervisningen det första tillfället då ett barn tänker tanken: "Jag kan dö! Jag kan bli påkörd av en bil!" Det vore konstigt om icke en sådan tanke skulle väcka oro eller rentav ångest hos en del barn. Men just i den situationen har de tillgång till en vits som tar upp det tabubelagda ämnet död. Och gör det med en klackspark: "Kom ketchup, så går vi!"

Ett mått på vitsens popularitet är att den har givit upphov till analogiformer. Vid ett par tillfällen har jag dokumenterat parafraaser som: "Två potatisar skulle gå över en gata. Den ena blev överkörd, och så sa den andra: Kom potatismos, så går vi." - Eller: "Två apelsiner skulle gå över en gata. Så ble den ena överkörd. Då sa den andra: Kom appelsinjuice, så går vi!"

Avslutningsvis vill jag ta upp en vitskategori som kan framstå som ganska gåtfull om man inte vidgar det geografiska perspektivet. Det är de aggressiva etniska vitsarna. Sedan 1975 berättas det vitsar om dumma normmän bland skolbarn i Sverige och om dumma svenskar bland norska skolbarn. Det året startade ett "vitskrig" mellan den norska tidningen Verdens Gang och svenska Expressen. Det började med en vits om en hjärnoperation och utvecklades till en serie vitsar, de flesta i gåtvitsens form, som alla tillhör den kategori som i den internationella sagokatalogen kallas "numskull stories" - tokskallhistorier. Det helt dominerande temat är alltså dumhet. Men vitsarna är från början varken svenska eller norska. De aller flesta är internationella vitsar som har vandrat över stora områden innan de nådde oss.

Det kan vara intressant att veta att den äldre vitstraditionen om normmän i Sverige och Danmark inte alls handlade om dumhet. Det vanligaste temat har istället varit normmännens starka nationalkänsla. Redan på 1800-talet berättades det en vits i Danmark om en normmann i Köpenhamn som fick se Rundetårn och sa: "Hjemme i Norge har vi tårn som er meget rundere!" Varför, kan man undra, berättar vi dessa historier i Sverige och Danmark? Jo, på grund av sårad stolthet. Norge ville inte vara en del av Danmark, och inte heller av Sverige, utan frigjorde sig. Danskar och svenskar har kontrat genom att berätta vitsar.

Om vi återvändere till de nya vitserna på temat dumhet, kan vi konstatera at många av dem skapades i USA under 1960-talet, då det rådde starka sociala spänningar der. I USA var ju 60-talet genombrottsdecenniet för den svarta medborgarrörelsen. Många minns säkert slagord som "Black is beautiful" och militanta organisationer

som "De svarta pantrarna". Den vita majoriteten insåg att många av de svartas krav var berättigade, men samtidigt kände sig de vita angripna och svarade med mycket aggressiva vitsar om svarta, rasistiska vitsar av värsta sort. Eftersom dessa vitsar inte kunde berättas i städade sammanhang gjordes de om till att handla om polacker. Det som skilde 60-talets "Polack jokes" i USA från tidigare vitsvägar var att de var fruktansvärt aggressiva. En vits kunde låta så här: "Vet du hur man räddar livet på en polack som holder på att drunkna? (Nej, svarar den andre efter ett tag.) Det var bra, det." Alla de riktigt hatiska polackvitsarna hade tidigare berättats om de svarta i USA.

I Sverige hände det egendomliga att vi i början av 70-talet fick en våg av negervitsar. Det var de ursprungliga etniska vitsarna i USA som via underjordiska kanaler hade nått Sverige. Många föräldrar och lärare kände sig konfunderade och kunde inte begripa varför deras barn berättade aggressiva rasistiska vitsar. De verkade inte höra hemma i Sverige där andelen mörkhyade människor fortfarande var liten. Förklaringen var antagligen att Sverige inte hade samma sencurmekanismer som USA, där den starka etniska spänningen hade tvingat fram en socialt godkänd tokskallestereotyp, polacken. När svenska barn intervjuades varför de berättade rasistiska vitsar, svarade de att de inte delade värderingarna i dem. Anledningen var en annan: "Dom är heftiga, och vuxna blir så provocerade."

Det som hände när det "svensk-norska vitskriget" utspelades, var att den etniska vitsvägen kanalisades över till att gälla folket i grannlandet. Eftersom norrmänn och svenskar är så lika språkligt och kulturellt, behövde ingen tro att skämten var allvarligt menade. Man förstod i båda länderna att vitsarna utgjorde fiktion, inte verklighet. En liknande process hade tidigare ägt rum i flera europeiska länder: i England berättade vitsarna om irländare, i Frankrike om belgare. I Tyskland och Danmark valde man att skoja om ett område i det egna landet, Ostfriesen resp. Århus.

Dessa exempel på barns berättartradition visar att barn äger en repertoar av vitsar och historier som de uppfattar som sin egendom och som fyller dem med berättigad självkänsla. Men det är en repertoar som ganska hastigt förbrukas, eftersom den hela tiden är anpassad till barnens aktuella utvecklingsstadium. Ett jämförande perspektiv visar att det mesta i barns berättartradition har internationell spridning.